

ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У статті розглядаються історіографічні дослідження радянських вчених, присвячені проблемі етногенезу українського народу.

Ключові слова: історіографія, етногенез, давньоруська народність.

Проблема походження українського народу є однією з найбільш складних у сучасній історіографії. Незадовго після формування перших концепцій етногенезу українців почали формуватися історіографічні узагальнення даної проблеми, що були побудовані переважно у формі критики представників різних історіографічних шкіл, які відстоювали різні (інколи прямо протилежні) погляди на походження українського народу.

На сьогодні переважна більшість історіографічних досліджень, що торкається поставленої проблеми, в тій чи іншій мірі містить ідеологічну складову, що визначається певними запитамі суспільно-політичного характеру. Це найбільш яскраво простежується у працях радянського періоду, де послідовно відстоюється теза про давньоруську народність як «колиску трьох братніх народів» (російського, українського та білоруського). Відповідно досить передбачуваними були історіографічні дослідження проблем етногенезу радянських науковців, що зводилися переважно до звеличення наукових здобутків вчених Радянського Союзу разом з критикою наукових теорій, так званих, «буржуазних націоналістів».

Власне, першими суто історіографічними дослідженнями проблем етногенезу східних слов'ян стали праці М. Брайчевського. Перше дослідження на цю тематику вийшло у 1965 р. у формі статті, в якій розглядалися теоретичні концепції проблеми етногенезу¹. Ця праця була покладена в основу ґрунтовного монографічного дослідження під назвою «Походження Русі»², що вийшло вже через три роки після виходу статті. М. Брайчевський говорить про «відсутність у радянській науці розробленої і загальноприйнятої теорії етногенезу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми виникнення кожного конкретного народу...»³. Відповідно автор намагається сформулювати універсальну концепцію етногенезу шляхом аналізу всіх попередніх напрацювань у цьому напрямі. М. Брайчевський досить слушно наголошує на тому, що попередні дослідники намагалися вивчати етногенез слов'ян взагалі, а це призводило до втрати конкретики, оскільки на сьогодні такого народу як «слов'яни» не існує, а існують конкретні слов'янські народи (в тому числі і українці) про етногенез яких ми і можемо говорити⁴.

У подальших дослідженнях, на думку автора, починає потроху зникати хибний підхід закладений попередніми вченими – сприйняття давньоруських літописів як абсолютно достовірних і незаперечних джерел. Вершиною дворянської історіографії М. Брайчевський називає «Историю государства Российского» М. Карамзіна, де вчений, «очищаючи історію від фантастичних домислів, відокремлюючи реальні свідчення джерел від усього наносного і міфологічного, ... прокладав шлях до створення принципово нової концепції, основаної на застосуванні нових критичних методів»⁵. Вчений також піддав критиці норманську теорію та її основного апологета М. Погодіна, проаналізував науковий доробок вчених-індоевропейців (П. Шафарик, С. Соловйов, Л. Нідерле), подав огляд основних поглядів на проблему етногенезу М. Грушевського, дослідив здобуток археології у цьому напрямі (теорія автохтонізму В. Хвойка) та детально зупинився на працях радянських вчених.

Автор відзначив той факт, що глибокий інтерес до проблеми етногенезу східнослов'янських народів у радянській історичній науці виник наприкінці 30-х років у зв'язку з підготовкою до друку першого тому «Історії СРСР», а особливо посилювався у роки Другої світової війни, а також в перші повоєнні роки на хвилі загального патріотичного піднесення радянського народу та підкресленої уваги до свого минулого. У цей час дослідження П. Третьякова, Б. Рібакова, О. Удальцова, Б. Грекова, В. Мавродіна та ін., на думку М. Брайчевського, дозволили обґрунтувати автохтонну концепцію походження східнослов'янських народів. В основі всіх цих досліджень лежала теза про участь у процесі східнослов'янського етногенезу широкої палітри етнічних груп (скіфів, сарматів, аланів, фракійців та ін.)⁶.

Завершує історіографічний аналіз східнослов'янського етногенезу М. Брайчевський працями 50-х років ХХ ст. У цей час, на думку вченого, залишалася низка нерозв'язаних проблем, що стосувалася поставленої проблеми, а саме: відсутність загального уявлення про характер етногенетичного процесу та відсутність узгодження основних категорій теоретичного характеру. Це у підсумку призвело до кризи етнологічної науки особливо в аспекті етногенетичних проблем⁷. Відповідно основним завданням на цей час, згідно з М. Брайчевським, було узгодження всіх теоретичних питань та вироблення загальної концепції етногенетичного процесу, яка б відповідала накопиченому етнографічному матеріалу та могла б розглядати його як єдину систему.

У 70-х рр. ХХ ст. ідеологічна складова радянської науки лише посилювалась, що було пов'язано з посиленням боротьби комуністичної партії з проявами «українського буржуазного націоналізму». Радянські вчені фактично змушені були будувати свої дослідження етногенезу українського народу виключно в межах єдиної концепції про давньоруську народність як попередниці російського, українського та білоруського народу.

Враховуючи те, що будь-яке інакодумство в даному питанні серед радянських вчених було неможливе, то останні вважали за свій обов'язок критикувати та спростовувати наукові концепції українського етногенезу сформовані українськими вченими в період кінця ХІХ – початку ХХ ст., які суперечили ідейним основам радянської науки. Відповідно під жорстку критику підпадали і наукові праці представників української діаспори, в основу яких були покладені переважно дослідження М. Грушевського про походження українського народу.

Як наслідок у 1971 р. вийшла стаття провідного радянського вченого К. Гуслистого⁸, який досить детально проаналізував праці М. Грушевського та діаспорних науковців в аспекті висловлених ними поглядів про етногенез українців. Фактично автор виконував партійне доручення спрямоване на критику «націоналістичних тез» М. Грушевського та його послідовників про «відрубність» українського народу та його докорінну відмінність від російського⁹. К. Гуслистий визнаючи те, що більшість діаспорних дослідників перейняли позицію М. Грушевського в питанні етногенезу українців, все ж таки намагається посилатися на окремих вчених діаспори, зокрема М. Кордубу, які, на його думку, були прихильниками концепції давньоруської народності. Низка зауважень автора торкалася заперечення будь-якої спорідненості українців з трипільцями, на якій досить часто наголошували діаспорні вчені (Я. Пастернак та ін.)¹⁰.

К. Гуслистий у своїй статті використовує цілу низку штампів радянської науки, а різкий та безапеляційний тон його заяв досить часто межує з особистими образами на адресу діаспорних вчених. Це досить яскраво простежується в оцінці наукових здобутків М. Чубатого, які він називає «вигадкою націоналістичного фальсифікатора». Всіх діаспорних вчених К. Гуслистий таврує як «зрадників батьківщини», а їхні наукові концепції називає «антинауковими» та «антиісторичними» в той час як головне завдання етнографів, на його думку, полягає у тому, «...щоб ще більше підпорядкувати свої дослідження практиці комуністичного будівництва, розвитку культури комуністичного суспільства»¹¹.

На особливу увагу заслуговує низка досліджень історіографічного характеру М. Котляра, що вийшли у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. Вже в першій своїй статті під назвою «Чого вони шукають у сивій давнині»¹² автор виступив як непримиримий борець із зарубіжною історіографією проблеми етногенезу східних слов'ян, особливо виступаючи проти досліджень представ-

ників української діаспори. М. Котляр, зокрема, критикує погляди В. Щербаківського та інших діаспорних вчених за те, що вони підтримували концепцію М. Грушевського про окремішність українського народу та його принципову відмінність від російського етносу. Для спростування поглядів закордонних вчених автор використовує класичну тезу радянської науки про те, що східні слов'яни були автохтонним населенням Східної Європи, з якого в подальшому сформувалися російський, український та білоруський народи. Зрозуміло, що подібні погляди кардинально відрізнялися від наукових висновків українських діаспорних дослідників, які, по-перше, робили акцент на проблемах етногенезу українського народу, а по-друге, не визнавали концепції давньоруської народності як «колиски» трьох братніх слов'янських народів. Показовим у даному плані можуть бути дві тези В. Щербаківського про абсолютну відмінність праслов'ян від українців та те, що територія України стала прабатьківщиною всіх слов'ян¹³.

У наступному своєму монографічному дослідженні, що також вийшло в 1974 р.¹⁴, М. Котляр розвинув свої попередні погляди у напрямку більш жорсткої критики так званих «зарубіжних фальсификаторів історичного минулого українського народу», під якими мав на увазі все тих же науковців української діаспори. Тут автор повторює та поглиблює свій попередній висновок про негативний вплив на розвиток української історичної науки досліджень М. Грушевського, оскільки саме він визначив напрям розвитку наукових досліджень в середовищі української діаспори. М. Котляр проаналізував також дослідження українських вчених, що торкалися проблем етногенезу українського народу наприкінці XIX – на початку XX ст. та пов'язав їх із науковими пошуками таких дослідників як Л. Цегельський, М. Голубець, М. Чубатий, Я. Пастернак та ін.

Основне завдання автора зводилося до намагання спростувати всі наукові концепції, які не узгоджувалися з тезою про давньоруську етнічну спільноту як попередницю російського, українського та білоруського народів. Відповідно М. Котляр досить різко виступав проти твердження М. Грушевського та його ідейного послідовника в питанні етногенетичних досліджень М. Чубатого про відсутність давньоруської народності та виведення українців з антив періоду перших століть нашої ери. Автор не погоджується з М. Чубатим, який на додачу до всього кваліфікує Київську Русь як «імперію», яку створили українці як головна нація, а крім них її населяли росіяни і білоруси. Тим більше М. Котляр не погоджувався з будь-якими твердженнями про «... українську етнічну сутність трипільців» та висновками про те, що вони можуть розглядатися як предки українців (М. Чубатий) чи засновниками окремих елементів української традиційної культури і мистецтва (Я. Пастернак)¹⁵.

У період «перебудови» продовжували виходити історіографічні дослідження побудовані на попередній радянській ідеологічній платформі. У цей час до вивчення історіографії етногенезу українського народу долучаються такі вчені як П. Толочко¹⁶ та В. Смолій¹⁷. Так, зокрема, П. Толочко позитивно оцінює надбання радянської історіографії в контексті розробки концепції давньоруської народності, хоча при цьому наголошує на різних поглядах радянських істориків етнічного розвитку давньоруського народу періоду феодальної роздробленості. Автор наводить погляди вчених (Н. Державіна, В. Мавродіна та ін.), які переоцінювали негативний вплив феодальної роздробленості на етнічний розвиток давньоруського населення та його подальший розпад, в той час як П. Толочко більш схильється до поглядів Б. Рибакіна, В. Довженока та О. Козаченка про єдність давньоруської народності навіть в період феодальної роздробленості¹⁸.

Проблемі історіографії етногенезу українського народу присвячений розділ колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» під авторством В. Смолія¹⁹. Огляд стану вивчення проблеми автор розпочинає з др. пол. XVII ст. – з «Кройніки» Ф. Софоновича та анонімного «Київського Синописа». В. Смолій наголошує на тому, що історія українського народу подавалася в цей час у зв'язку з історією російського народу. У подальшому ж ці ідеї спадковості Русі Московської від Київської Русі були підхоплені та розвинені такими вченими як В. Татищев, М. Щербатов, М. Карамзін²⁰. Автор аналізує твори XVIII ст. – П. Симоновського, О. Рігельмана, О. Шафонського, Я. Марковича та ін.²¹. Окремо В. Смолій досліджує науковий спадок дослідження проблем етногенезу українського народу у

працях істориків пер. пол. XIX ст. – Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, а також розглядає праці кінця XIX – початку XX ст. в контексті критики надбань української буржуазної історіографії. Автор дає огляд наукових здобутків у цьому напрямі М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка та О. Єфименко²².

Досить показовою є оцінка В. Смолієм наукових здобутків М. Грушевського в аспекті етногенезу українського народу. Так, зокрема, автор зазначає, що «Грушевський аж ніяк не нехтував історичними фактами, не ігнорував повідомлення джерел, а лише по-своєму їх тлумачив», також наголошує на тому, що вчений «...найповніше в тогочасній історіографії сформулював концепцію «української» етнічної сутності і спадщини Київської Русі»²³.

Окремо В. Смолій розглядає сучасні немарксистські концепції формування української народності, аналізує праці істориків США, Англії, Німеччини та ін. зарубіжних дослідників. Першопочаткова незацікавленість закордонних істориків у вивченні етногенезу українського народу пояснюється, на думку автора, впливом російських буржуазних вчених, які емігрували за кордон після жовтневої революції. В. Смолій подає огляд основних ідей на питання походження українського народу представників української діаспори, а саме: В. Щербаківського, Я. Пастернака, М. Чубатого, О. Прицака та ін.²⁴.

Аналізуючи радянську історіографію, автор досить слушно наголошує на відсутності єдиного понятійного апарату стосовно характеристики давньоруської народності, що пояснив запозиціями теоретичних основ дорадянської історіографії і перенесенням їх на новий ґрунт. В. Смолій вважає, що вирішенню термінологічної плутанини в цьому питанні сприяли праці Б. Рибаківа та В. Мавродіна, в яких уточнювалась та вводилась в обіг нова термінологія²⁵. Автор аналізує також праці інших радянських вчених, зокрема, вважає дискусійним твердження О. Козаченка про античність першу народність східних слов'ян²⁶.

Якщо ж оцінювати наукові висновки В. Смолія в цілому, то незважаючи на певну критику немарксистських концепцій етногенезу українського народу, звеличення здобутків радянської історіографії, використання цитат Ф. Енгельса, які ми можемо розглядати як необхідну компоненту тогочасної радянської науки, автор зробив суттєвий крок вперед у напрямку більш об'єктивної та виваженої оцінки наукової спадщини вчених, яких раніше безапеляційно відносили до когорти «українських буржуазних націоналістів», вчених української діаспори, а також іноземних дослідників.

Разом з тим, вже в кінці «перебудови» починають з'являтися узагальнюючі монографічні дослідження та навчальні посібники, які містили нові підходи до вивчення історичного розвитку українського етносу. У таких працях були, відповідно, зміщені акценти в питанні критичного огляду історіографії проблеми. Тут варто виділити опубліковані тексти лекцій С. Макарчука та О. Турія²⁷, в яких, хоча і зустрічаються цитати В. Леніна, але вже простежується прагнення до неупередженого розгляду питань, пов'язаних з етногенезом українського народу без використання ідеологічних штампів радянської науки.

Таким чином, в Радянському Союзі, проблема дослідження історіографії етногенезу українців не була актуальною, а тому і не отримала ґрунтовної всебічної розробки. Крім того, уніфіковані теоретико-методологічні підходи до наукових досліджень не сприяли продукуванню нових концепцій та незаангажованих підходів до вивчення зазначеної проблеми. У рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колискою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів. У даному контексті не віталось та не заохочувалося дослідження проблем етногенезу українців.

Водночас ми можемо говорити про певний сплеск історіографічних досліджень проблем етногенезу українського народу починаючи з 70-х рр. XX ст. в радянській науці. Хоча ця активність радянських науковців мало принесла нового та не позначилась якимись зрушеннями в напрямку більш об'єктивного висвітлення проблеми. В її основі лежало замовлення партійно-державного керівництва суть якого зводилося до посилення боротьби з «українським бур-

жуазним націоналізмом». Представниками ворожого табору в цей час для радянських науковців були вчені української діаспори, які на той час розробили низку концепцій етногенезу українців, що були побудовані на теоретичних розробках М. Грушевського та кардинальним чином суперечили радянській концепції давньоруської народності. Радянські вчені всіляко заперечували окремішність українського народу, так само як і етнічної історії інших східнослов'янських народів та не визнавали пріоритету українців у формуванні Київської держави.

Наукову спадщину українських радянських істориків та етнологів у сфері вивчення етногенезу українців важко оцінити однозначно. Щоб зберегти право на професію, вони змушені були перекручувати історичні факти, паплюжити наукове значення доробку М. Грушевського, спотворювати реальну картину етногенетичних процесів, постійно підкреслюючи другорядність українського народу та його здатність до повноцінного розвитку лише разом із росіянами та білорусами під політичним керівництвом Москви.

У радянські часи офіційна наука фактично відкидала ранньосередньовічну концепцію походження українського народу. Ця концепція була визнана антиісторичною. У результаті вона згадувалася радянськими вченими лише в контексті критики її апологетів. Радянська історична наука стояла на позиції пізньосередньовічної теорії походження українського народу, відповідно до якої українці як етнос з'являються на історичній арені не раніше XIV–XV ст. У рамках марксистсько-ленінської методології вчені змушені були дотримуватися партійної лінії в тлумаченні проблеми етногенезу українців, яка базувалася на твердженні про існування давньоруської народності, що стала колискою трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів.

Такий погляд, незважаючи на свою теоретико-методологічну обмеженість та ігнорування багатьох свідчень історії, археології та мовознавства, залишався панівним у радянській історіографії до самого кінця її існування. Він викладений, зокрема, в академічних виданнях «Історії УРСР», які можна назвати квінтесенцією радянської версії української історії. Стверджувалося, зокрема, що під загрозою поневолення, східнослов'янські племена утворили державу Київська Русь. Паралельно з процесом її утворення та розвитку відбувалося формування давньоруської народності як вищої порівняно з родом і племенем етнічної спільності людей. Кульмінацією історичного процесу вважалася Переяславська рада, рішення якої «мало величезне прогресивне значення» для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського народу. У межах даної методологічної парадигми були змушені писати практично усі історики та етологи радянської України, якщо вони розраховували на публікацію своїх досліджень.

Водночас, цілісний аналіз наукових біографій І. Крип'якевича, В. Петрова, М. Брайчевського доводить, що справжні погляди цих та багатьох інших дослідників подекуди докорінно відрізнялися від тих, що були викладені в офіційних публікаціях. Зокрема, І. Крип'якевич мав сміливість висловлювати думку, що суперечила офіційній радянській історіографії. Основна ж узагальнююча праця І. Крип'якевича «Історія України», у якій висвітлені етногенетичні погляди ученого, була підготовлена ще наприкінці 1930-х рр., але опублікована лише в останні роки існування СРСР, коли в умовах «перебудови» вже можливо було висловлювати альтернативну точку зору на історичні події. Концепція етногенезу українців І. Крип'якевича дуже нагадує аналогічну концепцію М. Грушевського. Історичними предками українського народу дослідник називає антів. Більше того, деякі дослідники, як, наприклад, К. Гуслистий під шаром ідеологем у завуальованій формі доводили ідею існування української етнонаціональної спільноти як самодостатньої та окремішньої.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що українські історики радянської доби відіграли значну роль у збереженні традицій вітчизняної історіографії у питанні дослідження проблеми походження українського народу, тому їхній доробок потребує подальшого дослідження. Науковій спадщині цих учених присвячена низка публікацій сучасних українських авторів, однак поки що не створено цілісного дослідження, у якому б етногенетичні погляди вчених радянської України розглядалися як цілісна система.

- ¹ Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Український історичний журнал. – № 2. – К., 1965. – С. 46–56.
- ² Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.
- ³ Там само. – С. 17.
- ⁴ Там само. – С. 20.
- ⁵ Там само. – С. 6–7.
- ⁶ Там само. – С. 14.
- ⁷ Там само. – С. 15–16.
- ⁸ Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекинуття у дослідженнях етногенезу українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41–51.
- ⁹ Там само. – С. 41.
- ¹⁰ Там само. – С. 46.
- ¹¹ Там само. – С. 51.
- ¹² Котляр М. Ф. Чого вони шукають у сивій давнині // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. – К., 1974. – С. 39–58.
- ¹³ Там само. – С. 51.
- ¹⁴ Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К., 1974. – 80 с.
- ¹⁵ Там само. – С. 21, 31, 49–52.
- ¹⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 248 с.
- ¹⁷ Смолій В. А. Історіографія проблеми формування української народності. Радянська історіографія // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. А. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю. Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К., 1990. – С. 13–20.
- ¹⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 184–185.
- ¹⁹ Смолій В. А. Історіографія проблеми формування української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В. Й. Борисенко, В. А. Смолій, Г. А. Сергієнко та ін.). Ред. колегія: Ю. Ю. Кондуфор та ін. Ін-т історії. – К., 1990. – С. 12–39.
- ²⁰ Там само. – С. 21–22.
- ²¹ Там само. – С. 22–23.
- ²² Там само. – С. 24–32.
- ²³ Там само. – С. 29–30.
- ²⁴ Там само. – С. 32–39.
- ²⁵ Там само. – С. 12.
- ²⁶ Там само. – С. 13.
- ²⁷ Макачук С. А., Турій О. М. Український етнос: історичний розвиток. – Львів, 1990. – 51 с.

В статье рассматриваются историографические исследования советских ученых, посвященные проблеме этногенеза украинского народа.

Ключевые слова: историография, этногенез, древнерусская народность.

An article deals with a problem of historiographical researches of Soviet scientists devoted to the problem of ethnogenesis of Ukrainian people.

Keywords: historiography, ethnogenesis, Ancient Rus nation.